

УДК 231.01:214

DOI: 10.35332/2411-4677.2024.24.8

protoієрей Олег МАЛАНЯК*
archpriest Oleh MALANIAK**

ORCID.org/0000-0002-3000-7743

АКТУАЛЬНІСТЬ БІБЛІЙНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТРИЄДИНСТВА БОГА

THE RELEVANCE OF THE BIBLICAL INTERPRETATION OF THE GOD TRINITY

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями. Троїчний догмат — основний догмат християнського богослів'я. Розуміння троїчності Бога є унікальним і відрізняє християнство від інших монотеїстичних релігій. Однак після того, як вчення про Трійцю міцно закріпилося в патристиці, воно не отримало належної уваги в подальшому розвитку західнохристиянського богослів'я.

Особливим внеском таких Отців Церкви, як сщмч. Іринеї Ліонський, свт. Григорій Ниський та прп. Максим Сповідник, на нашу думку, є те, що вони мислили правічне життя не в категоріях онтології, а як невідпинний розвиток в обіймах Триєдиного Бога у вічності.

Іринеї Ліонський, який визначив особистість як Божественне довершене творіння та справжнє життя особистості як бачення Бога, розумів вічне життя як невідпинний

У статті простежено формування християнського вчення про Триєдиного Бога в історичній прогресії та під час полемічних дебатів із єретиками. Автор доходить висновку, що Бог відкривав Своєму народові, який перебував в середовищі політеїстичних племен, що Він один і немає жодних інших богів. Разом із тим у Старому Завіті вже трапляються слова, які вказують на множинність, що існує в Бозі, простежуються натяки на Трійцю, які у світлі Нового Завіту стануть очевидними. Старий Завіт відкриває Божого Сина через різні образи: Ангел Господній, Божественна Премудрість, Слово Боже та ін. Ще не звучить повне одкровення про Другу Іпостась Трійці, але світ уже готується до прийняття втіленого Божого Сина. Об'єктом дослідження є біблійний догмат про Святу Трійцю, що лежить в основі християнської релігії і є найвищою метою богослів'я, адже пізнання

* Кандидат наук із богослів'я, професор, завідувач та професор кафедри богослів'я Київської православної богословської академії.

** PhD in Theology, Professor, Head and Professor of the Department of Theology of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

розвиток у Триєдиному Бозі. Він вважав, що причина цього розвитку полягає у трансцендентній вічності Бога, який укладає в Собі все творіння як Творець і сутність якого нескінченна (Ibid. IV. 19. 3). Вічне життя як боротьба людини за Бога і як знання Його троїчного спілкування виключає будь-яке обмеження, і тому не може бути сприйняте як статичне завершення буття. Пізнання Бога триватиме вічно, тому що людина завжди залишатиметься в «підмайстрах» стосовно нескінченного Божого багатства. Царство Боже, за Іринієм, — «Царство нескінченне і вчення невичерпне», у якому людина може отримати нескінченно багато (Ibid. II. 28. 3.). [1; 2]

Цей акт здобуття, який сам собою передбачає безсмертя, зумовлене причастям Божественної величі, відбувається за допомогою дії Святого Духа, який живе в людині і цим відкриває їй браму любові Божої, що повертає людині небесну Батьківщину. Іриней описує причастя (μετοχή), з одного боку, як «занурення в Бога» (Ibid. IV. 20. 5), а з іншого — як обійми Бога, які досягають своєї кульмінації (Ibid. IV. 20. 4) у Втіленні Слова [1; 2]. Приймаючи міжособистісне спілкування між людиною і Богом за точку відліку, Іриней вважає, що сенсу втілення досягнуто, коли людина, «приймавши Духа Божого, увійшла на славу Отця» (Ibid) [1; 2].

Для Іринія велич Божа — це мета та виконання людського буття (Ibid. IV. 16. 4). Причастям Божест-

таємниці Трійці впроваджує віруючого в повноту Божественного життя. Предмет дослідження — генеза й розвиток догмата про Трійцю на підставі одкровення у Святому Письмі та процесу його формування в історії Церкви.

Ключові слова: Трійця, тріадологія, Триєдиний Бог, тринітарний догмат.

The scientific article analyzes and describes the formation of the Christian doctrine of the Triune God in historical progression and during polemical debates with heretics. The author comes to the conclusion that God revealed to His people that He is one, and there are no other gods. The people of that time were surrounded by peoples who adhere to polytheism, so first of all it was necessary for God to establish the understanding that there is only one God. There are some words in the Old Testament that indicate the multiplicity that exists in God. Allusions to the Trinity are mysteriously traced, which in the light of the New Testament will be obvious.

The Old Testament reveals the Son of God through various images, such as the Angel of the Lord, as Divine Wisdom, as the Word of God. The full revelation of the Second Hypostasis of the Trinity has not yet come from God, but the world is already preparing to accept the incarnation of the Son of God.

Although the Old Testament speaks a lot about the unity of God, there is no shortage of hints about the plurality of the

венної величі або баченням Бога людина досягає вічного життя з її незбагненим безсмертям (Ibid. IV. 20. 5). «Бо слава Божа є людина, що живе; а життя людини є велінням Бога» (*Irenaeus Lugdunensis. Adversushaereses IV. 20. 7*) [3]. Іншим способом вічного життя, про який говорить Іриней, є екстатичний динамізм проживання один в одному: Бог живе в людині і людина живе в Бозі. Бог готує обитель для людей, а сама людина стає «храмом Божим» (V. 6. 2) через вселення в неї Святого Духа. Тому Трійця являє собою вічну триєдину небесну Батьківщину для людини, яка утворює славу Божу (*Gloria Dei*) або місце перебування Божественної величі [3].

Проживання один в одному і взаємне проникнення у єдності спілкування ($\nu\omega\sigma\iota\varsigma\kappa\omicron\iota\nu\omega\nu\alpha$) передбачає реальний союз ($\nu\omega\sigma\iota\varsigma$) та спілкування ($\kappa\omicron\iota\nu\omega\nu\acute{\iota}\alpha$) з Богом і завжди є питання *unio personalis* («особистісної єдності»). Нескінченний динамізм союзу з Богом заснований на обов'язку міжособистісного спілкування, яке, на противагу земним обмеженням, включає сумісність людського буття з нескінченною Божественною величністю.

Важлива умова для спілкування з Богом заснована, як гадає Іриней, на особливій можливості фізичної природи сприймати Божу силу, життя та велич (Ibid. V. 3). Тому він ніколи не відокремлює вічне життя від тілесного воскресіння (Ibid. V. 36. 2; II. 29. 2; V. 6. 2), яке передбачає вселення Бога в людину і сходження людини до Божественного життя (Ibid. V. 9. 2; V. 6. 2). Отже, людина несе красу Царства Божого у прямому значенні цього слова у своє-

Godhead, and that the multitude is a trinity. The Old Testament shows the Son, who is different from the Father and is revealed as the angel of the Lord, and as the Word of God, as the Wisdom of God. The Old Testament also points to the Holy Spirit, who is different from the Father and the Son, and works together with them.

The object of research is the Biblical dogma about the Holy Trinity. This dogma is the basis of the Christian religion, as well as the highest goal of theology, because the knowledge of the mystery of the Trinity leads the believer to the fullness of the Divine life.

The subject of the study is the genesis and development of the dogma of the Trinity based on revelation in the Holy Scriptures and in the process of its formation in the history of the Church.

The purpose of the work is to analyze and describe the formation of the Christian doctrine of the Triune God in historical progression and during polemical debates with heretics. To achieve the set goal of the work, the following task will be solved — consider the evidence of the Holy Scriptures about the trinity of God and make joint theological conclusions within the framework of monotheism.

Key words: *Trinity, triadology, person, terminology, consciousness, self-awareness, autonomy, patristics, theology, religious language.*

му власному тілі! Крім того, краса нового неба та нової землі сяє в ній. Саме тому індивідуальна та космічна есхатологія в богослів'ї Іринейя творять єдність.

Загальною концептуальною та методологічною основою нашого дослідження є праці провідних патристів середньовіччя й сучасного богослів'я, серед яких Gerald Berthold, Макграт А., Louth, Andrew, Stadler, Thiago David, Lim R. та ін.

Об'єктом дослідження є біблійний догмат про Святу Трійцю, що лежить в основі християнської релігії і є найвищою метою богослів'я, тому що пізнання таємниці Трійці приводить віруючого в повноту Божественного життя.

Предмет дослідження — генеза та розвиток догмату про Трійцю на підставі одкровення у Святому Письмі та в процесі його формування в історії Церкви.

Метою роботи є аналіз та опис формування християнського вчення про Триєдиного Бога під час полемічних дебатів із єретиками.

Для її досягнення ми плануємо розглянути свідчення Святого Письма про троїчність Бога та зробити відповідні богословські висновки в рамках монотеїзму.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Певний привід вводити концепт «свідомість» у християнську тріадологію дають богослови пізньоантичного та середньовічного періоду [4]. Йоанн Дамаскін (*St John Damascene*), узагальнюючи класичний тринітаризм епохи Вселенських соборів, неодноразово здійснює вказану атрибуцію: «Але як, почувши про Слово Боже, ми не вважали його безіпостасним, і здобутим шляхом навчання, і вимовленим голосом, що розсіюється та зникає в повітрі. І того, хто володіє вільною волею (*προαιρετικόν*) і є діяльним (*ἐνεργόν*) та всемогутнім, Духа Божого, ми не мислимо Його безіпостасним диханням... але мислимо як сутність в особливій іпостасі, що виходить від Отця і відпочиває в Слові та є виразником Його, який не може бути відокремлений від Бога, у якому Він перебуває, і від Слова, яке він супроводжує, і яке не розсіюється в неіснуванні, але, подібно до Слова, існує іпостасно [і є Силою] живою, що володіє вільною волею (*προαιρετικήν*), саморушною (*αὐτοκίνητον*), діяльною, такою, що завжди бажає блага, у якому при всякому намірі могутність не відстає від бажання» [5].

Проблема узгодження процесу самовладдя в Трійці ускладнюється тим, що один із принципів середньовічного богослів'я

говорить: самовладдя свідчить про розумність його власника. Той самий Йоанн Дамаскін стверджує: «За потребою вільна воля (τὸ αὐτεξούσιον) пов'язана з розумом, тому що або не буде розумної істоти, або вона, будучи розумною (λογικὸν), буде самовладною (αὐτεονν)» [5]. Теолог говорить про це, міркуючи про самостійний (самовладний) вибір, заради якого людина здійснює внутрішню «нараду», радячись сама із собою.

Зауважимо, що не завжди тринітарні мислителі середньовіччя вважали за можливе прямо приписувати «довільність» і «вільний вибір» Триєдиному Богу: самовладдя, здавалося б, передбачає наявність волі, а остання має на увазі вільний вибір одного блага замість іншого, меншого (або, грубо кажучи, вибір між добром і злом), але тоді виходить, що Особи Трійці «мінливі» хоча б у можливості (тобто можуть вибрати те чи інше) [6, с. 685].

Аналогічні міркування стосуються й Духа Святого, якому приписано самовладдя: «Владико, даруй нам Дух Всесвятий... бо всіх творчий, володарський і самовладний. Давно ж розділились згоди мов безсловесне: нині ж до єдиної подоби яви зібравшись, що діє чесному і Божественному Духу, від Трійці Пребожественні Єдиному. Господь животворящий є Дух, саморухомиий, самовластивий, самовладний, шалений (з канону Духу Святому) [8].

«...Прийдіть, люди, Трипостасному Божеству поклонімося, Синові в Отці зі Святим Духом: Отець бо безлітно народжує Сина співприсносущного і співбезначального, і Дух Святий є в Отці, що з Сином прославляється: єдина сила, єдина істота, єдине Божество. Йому ж поклоняючись, усі взиваємо: Святий Боже, Який усе створив Сином за співдією Святого Духа, Святий Кріпкий, бо через Нього Отця пізнали, і Дух Святий прийшов у світ, Святий безсмертний, утішительний Душе, що від Отця походиш і в Сині спочиваєш: Тройця Свята, слава Тобі...» (з канону утрени на свято П'ятидесятниці) [9]. Водночас самовладдя в певному сенсі атрибутується всьому триєдиному Богові: Світло це незаходиме, трисянне й трисонячне і єдиноначальне, самодержавне, найпростіший, Бог незбагненний, і самодержавний Господь, нині темне і затьмарене моє серце осені: і покажи світло і славити на всі віки (з канону Ὁκτώηχος ἡ Μεγάλη, глас 8-й) [7].

Енциклопедія Брокгауза та Ефрона містить таке визначення: «Триєдність, або Триєдиний Бог, — християнське вчення про віру: три божественні особи — Батько, Син, Святий Дух як

єдина божественна істота. Учення про триєдність розвивалося в перших сторіччях християнства... Єдність цієї Трійці полягає в тому, що ці три Особи на основі своєї божественної природи є одним Богом. Цей догмат про триєдність був затверджений на екуменічному Соборі в Нікеї в 325 р. і в Константинополі в 381 р.» [10].

Вселенський Собор у Нікеї у 325 р. скликав римський імператор Костянтин, який за чотири роки до цього, у 321 р., серед своїх перших законів видав закон про недільний день — хибну суботу. Християнська Церква через численні суперечки про природу Христа була поділена на два табори. Дехто бачить у Костянтині першого папу, тому що він об'єднав Церкву й державу, духовну та мирську владу і поєднав елементи християнського вчення з язичницькою культурою та філософією. Частину плодів цих, що повністю дозріли, ми бачимо сьогодні в Католицькій Церкві та системі папства. Христос навчає нас: «Царство Моє не від цього світу» (Ів. 18:36) [11].

Костянтин скликав Собор і керував ним, незважаючи на те що не був охрещений. Можливо, він вирішив, що, будучи язичником, зможе краще впроваджувати християнське вчення серед поган і процес християнізації держави та об'єднання в єдиній релігії буде поступовим, просвітницьким, а не революційним і не викличе великого спротиву населення. У результаті скликання Вселенського Собору утвердилося християнське вчення про Триєдиного Бога, триєдність. Імператор допоміг Церкві, а Церква допомогла імператорові. Щоб зміцнити свою владу і владу Церкви та об'єднати християн із язичниками у своїй імперії, Костянтин використовував не тільки вчення про недільний день (День Сонця), а й про триєдиного Бога, що могло привернути багатьох язичників і тим самим зміцнити імператорську владу.

У Старому Завіті Бог є істотою, яка має особистість, ім'я, волю, наміри та навіть емоції, але яка з'являється поза людським світом. (Він взагалі є трансцендентним, тобто існує поза світом, створеним Ним, не «в матерії»). Він не з'являвся обраним у людській подобі: то ходив у хмарах перед утікачами з Єгипту, то показався Мойсеєві у вигляді неопалимої купини, тому Мойсей міг бачити (відчувати) лише його тінь.

У деяких місцях Старого Завіту стосовно Бога використано займенники у формі множини — «нашому», «нас»: «І сказав Бог: створимо людину за образом нашим і за подобою нашою...» (Бут. 1:26); «І сказав Господь Бог: Ось, Адам став як один

із нас...» (Бут. 3:22); «І почув я голос Господа, що каже: “Кого мені послати? І хто піде для Нас?”» (Іс. 6:8). Це також є одним із доказів множинності осіб Трійці. Дж. Гордон (*Gordon J. (1987)*) підкреслює, що «множину “ми” Отці Церкви та ранні богослови майже одноставно розглядали як вказівку на Трійцю і на те, що Бут. 1:26 містить істину, яка лежить в основі тринітарного погляду» [12, с. 27].

Вказівка на Трійцю вбачається і в сотворенні людини: «І створив Бог людину за образом Своїм, за образом Божим створив його; чоловіка і жінку створив їх» (Бут. 1:27). Мілард Еріксон зауважує: «Образ Бога в людині (родове поняття) вбачається в тому, що людина створена як чоловік і жінка (як множина)», і робить висновок, що множинність властива і Богові, і творінню. Далі він зазначає, що «згідно з (Бут. 2:24), чоловік і жінка повинні стати одним (ехад), що передбачає поєднання двох самотійних істот» [23, с. 275–276].

Трикратне вживання імені «Господь» може означати одкровення про триєдність Бога. У Старому Завіті, особливо в Псалмах, ужито трикратне славослів'я Бога як натяк на Божу триєдність: «Славте Господа, бо Він добрий, бо навіки милість Його. Славте Бога богів, бо навіки милість Його. Славте Господа пануючих, бо навіки Його милосердя» (Пс. 135:1–3).

Ще однією вказівкою на Сина Божого в Старому Завіті є Божественна Премудрість. У цьому одкровенні видно найтісніший зв'язок Премудрості з Богом. Премудрість показано як певну особистість, відмінну від Бога: «Господь мав мене початком шляху свого, перш створінь своїх, споконвіку; від віку я помазана, від початку, перш буття землі» (Прип. 8:22–23). Причому ця особистість вже існувала раніше створення землі. Далі можна помітити, що Премудрість також брала участь у творенні світу: «Тоді я була при Ньому художницею і була радістю щодня, веселячись перед лицем Його весь час» (Прип. 8:30). Робота як «художниці» Бога в процесі творіння передбачає окрему особистість. Пророк Єремія також згадує про Божу мудрість у справі творіння: «Він створив землю силою Своєю, утвердив всесвіт мудрістю Своєю і розумом Своїм розтягнув небеса» (Єр. 51:15).

Дух Святий у Старому Завіті названо такими іменами: «Дух Божий», «Дух Господа», «Дух уст Божих», «Дух Святий». У Писанні про Духа Божого згадано вже в перших віршах: «Дух Божий нісся над водою» (Бут. 1:2).

Єдиним аргументом, за яким людина як створіння Боже може відчутти свій зв'язок із Ним, є те, що вона створена за

образом і подобою Божою (Бут. 1:26), хоча це не означає, що обов'язкова «персоніфікація» Творця: слово בָּרָא *bara* означає «творіння», але стосується походження в широкому сенсі (пор. $\text{לְבָשׁוּ$ *bershit* «походження»). Християнська теологія приділяє більше уваги стану буття, у даному випадку динаміці духовного шляху Бога: людина досягає обожнення через прагнення до Бога. У стародавній свідомості боги легко перевтілювалися в будь-що — від хмар до тварин і людей — у незліченних перетвореннях.

Найважливішим моментом у всьому християнському мисленні є розуміння єдиного Бога Біблії як Трійці. Свята Трійця — фундаментальний догмат християнства. І справді, Церква об'єдналася навколо цього догмата під час свого відокремлення від юдаїзму та запеклої боротьби проти єресі Арія, який прагнув відновити юдейське чи пізньоелліністичне розуміння християнства.

Характерно, що вчорашні язичники сприйняли це вчення з повною незворушністю: єдині, хто був шокований або зачарований цією проблемою, були ті, хто ретельно вивчав Старий Завіт і намагався узгодити його початкове положення з текстом Нового Завіту та натхненно координував його основні позиції з текстами Нового Завіту, із яких статус канонічних мали ще не всі.

По-перше, ранні християни визнали, що Ісус із Назарету був Богом, а не просто людиною, у якій жив Бог (див. свідчення Плінія Молодшого (*Gaius Plinius Caecilius Secundus*) [13, с. 195–196], і що це було саме те, що він наказав, і якраз його твердження «Я і Отець — одно» (Ів. 10:30), а також не менш відверте запевнення про те, що після свого відходу із землі саме Він, а не Отець Небесний дасть людству утішителя («*Утішителя, Духа істини*») (Ів. 15:26), зумовили пошук нового погляду на Божественність.

По-друге, детальний аналіз текстів обох Завітів дає змогу побачити імпліцитний натяк на триєдиність Бога: згадаємо, зокрема, трьох відвідувачів Авраама, які є видами втілення Бога Трійці (юдейська теологія натомість акцентує увагу на тому, що це були тільки ангели — посланці Божі, а не сам Бог), найменування свята Хрещення Господнього Богоявленням, яке було встановлене в Церкві одним із перших, адже євангелист свідчить про те, що голос Отця з неба та голуб, який сів на голову Ісуса і вважається символом Духа Святого, явили разом образ Трійці.

Крім того, на івриті Святий Дух жіночого роду — *Роа*. Усе сказане є основою для розуміння Святої Трійці як трансцендентного початку, архетипної моделі «родини». Захоплюючі

перспективи для пояснення «будови Бога» [14] відкривалися поза межами євреїв, які зберігали шанобливу дистанцію від Бога та лише завдяки цій «дистанції» бачили Бога як ціле, «заглядаючи» в Його глибини. Водночас Бог як одна Особа не може бути поділений на три окремі Особи, а повинен залишатися єдиним, неподільним цілим.

Тому ранні патристичні ідеї могли базуватися лише на розвинутій техніці логічного міркування, розробленій у класичній античній богословській думці. Класична стародавня думка прийшла до висновку, що Божество повинно бути єдиним, але водночас складним. При цьому людині, здатній осягнути цю божественність і зрозуміти її наміри, відведено унікальне місце у світовій системі.

Водночас антична думка ніколи не приховувала, що міфи про численних богів є плодом поетичної фантазії (у Ведах також відкрито стверджується, що їх започаткував поет Ріші Валмікі). Однак цього не можна сказати про класичну грецьку філософію, де боги та люди поставали як збалансовані частини зрозумілої дихотомії. Наприклад, філософ Юстин Мученик порівнював грецьку філософію зі Старим Заветом і, як вважають, проклав шлях для християнства [15].

Оскільки Філон Олександрійський широко використовував алегорію в тлумаченні Біблії, особливо в контексті перекладу на іноземні мови та перенесення біблійних ідей на інший культурний ґрунт (Коментар Філона), його підхід допоміг сформуватися способу алегоричного тлумачення (екзегетика Філона) [16]. В Александрії у II ст. виникла школа катехизму (*Catechetical School of Alexandria*), у якій викладали прихильники античної теорії — Климент Олександрійський [17] та Ориген [18]; противники Арія, як-от свв. Афанасій Олександрійський [19], також ішли слідом за вільною позицією Філона в контексті олександрійської традиції.

Симптоматично, що дискусія про природу та вираження Трійці відбувалася в атмосфері пізніх елліністичних філософських досліджень. З цього приводу С. Аверинцев зауважує: «Промовистим є той факт, що в центрі тринітарних дискусій IV ст. було слово “єдність” (грец. *ὁμοούσιος*), яке входило до Символа Віри не з Біблії, а з професійного використання філософської школи. Це лише один із прикладів систематичного перекладу християнського писання на мову “грецької інтелектуальної спільноти”» [20]. Далі він зазначає, що спочатку християнську теологію взагалі розглядали як філософію, або складову філософії (*Κλήμης*

Ἀλεξανδρείας), або як «іменування Бога» — θεολογία (Євсевій Кесарійський), чи як особливу *θεράφιλοσοφία* «священну філософію» (*doctrina sacra* Фоми Аквінського), і відмежування теології від філософії відбулося доволі пізно [21, с. 1265].

Для єврейської та аріанської свідомості Церква тлумачила одну особу — Ісуса з Назарету — як Бога, частину нероздільної Трійці, який із християнської точки зору був одночасно Богом і людиною. Це викликало тривогу. При цьому свідомість ранніх християн «від язичників», особливо вихованих в античності, була набагато більше відкрита до ідеї «складності» Бога, ніж до вчення Арія, що ґрунтувалося на єврейській традиції.

Євсевій Памфіл розвинув формулу Орігена про Христа як божественну людину, у якій поєдналися божественність і людськість: «Природа Христа подвійна: одна перша аналогічна голові тіла, у якій ми розпізнаємо Бога; другу можна уподібнити до ніг, які Він поставив для нашого спасіння, ставши людиною тієї самої природи, що й ми» [22].

Зрештою, Христос є Сином Божим, який народився перед усіма віками — Богом, який створив фізичний світ за допомогою Слова. Насправді Отець послав Сина, який втілювався у бідному й закатованому, щоб через воскресіння довести, що смерть і зло, вигадане сатаною, — ніщо, що воскресіння відкриває грандіозну перспективу спасіння та перемоги над злом. «Неймовірна трансцендентність Бога полягає в тому, що він «Всевишній», Він є найвеличнішим місцем у світі», але в той же час Він був і з «пригнобленими і приниженими людьми» (Єз. 57:15) [8].

Оскільки тільки жертва й воскресіння Христа відкрили цю «дорогу до неба» і дали відвагу та надію Його послідовникам, необхідно раціонально довести, що Ісус із Назарету був кимось більшим, ніж просто людиною. Авторитетові цій думці надав Йоан Богослов, родич Ісуса та його улюблений учень, який розвинув вчення про Христа як Слово Боже у своєму Євангелії. Це вчення активно розвивали ранньохристиянські мислителі. Так, наприклад, думка, яку активно пропагував у «Діалогах із Трифоном Юдою» філософ Юстин Мученик, полягає в тому, що поклоніння Ісусові Христу як Богові не суперечить монотеїзму.

У християнстві, натхненному тим, що Христос є не тільки людиною, але й Словом Божим, яке народилося давно, яке створило світ на початку існування, де Бог втілювався як смиренна й бідна людина і, взявши на Себе всі людські страждання, з особливої любові та прихильності Отця до Його творіння, спокутував первородний гріх, і відтепер усе повністю залежить від

зусиль людини та її бажання спастися. Людству призначено особливо важливу й доти нечувана роль «друзів Бога» — Христос називає своїх учнів друзями (Ів. 15:14–15).

Християнство вперше дало людям відчутти неповторну цінність індивідуальності кожної людини — відтепер вона стала частиною континууму, де вже не панували, а були вільні незліченні, незбагненні й ворожі сили. «Отче, під Його владою. Образ і Подоба Людина сама створена і керована». Із цим пов'язане формування згаданого вище поняття совісті, надзвичайно важливого для формування нової етики.

Якщо звернутися до етимології слова «совість», то воно свідчить про «спільність знання», богорозуміння людини: церковнослов'янське слово *со-вьст* та подібне до нього *со-юзь* (*со-юзь* «зв'язаність») фіксує складність психологічного самовизначення християнина, який постійно координує свою свідомість і дії, враховуючи іншу точку зору — «погляд згори», всевидяче око, якого немає в язичницьких системах. Віднині моральне почуття базується на внутрішній, інтимній любові до добрих справ. Відтепер не можна красти чи вбивати не тому, що «люди розсудять», а тому, що «Бог бачить».

Бути з Богом, «у Бозі» — означає бути вільним від зла, вільним від рабської неволі власних пристрастей. Образно кажучи, саме ця «визволена» людина наважується «наблизитися» до Бога та «уважно спостерігати» за його структурою. Типова зовнішня культурна деталь: в ортодоксальному юдаїзмі чоловіки покривають голову — принаймні під час молитви — на знак страху Божого (*irytshamáim*), у християнстві чоловікам прийнято її відкривати — на знак довіри до Бога. Промовисто, що вчення про Трійцю виникло та сформувалося в атмосфері гострої дискусії під час подолання аріанської ересі (ідея повної однастайності членів собору в прийнятті рішень з'явилася значно пізніше, тільки в V ст. на трьох Вселенських соборах).

Антитринітарії протестантської епохи заперечували зміст тринітарної думки і наголошували на тому, що її немає в біблійному тексті (як формули); єврейські апологети раннього християнства мовчазно уникали цієї теми, кажучи натомість, що прийшло триєдине Божество з язичницького світу (справді, докази тут часто зводяться до формул на кшталт «Є деякі докази того...»). Однак, незважаючи на торжество догмата Трійці (як визнає переважна більшість християн сьогодні), в XIX ст. відбувся глибокий занепад тринітарної доктрини. Тоді тринітарний догмат стали вважати неактуальним, незрозумілим,

непрактичним. У християнській Церкві почали з'являтися унітаристські тенденції в богослів'ї та практиці. Забуття догмата про Трійцю поширилося на віросповідання й життя пересічних віруючих. Це означало величезне культурне «перезавантаження», яке продовжилося в європейській культурі.

Як вершина творіння людина в класичній патристиці повністю включена в першобудову світу і перебуває, так би мовити, на роздоріжжі між Богом і світом. Очевидно, що Отці Церкви розвинули концепцію світу та людства, сповнену оптимізму й надії, пропонуючи ідеал людини, яка відновила свою первісну гармонію та знайшла шлях до втраченого раю. Цей погляд на людину є настільки принципово новим, що деякі європейські філософи дотримуються думки, що справжній гуманізм сформований патристами. Поштовхом до розвитку християнської сотеріології, в основу якої було покладено абсолютно нове уявлення про людину, — спасіння від первородного гріха.

Висновки.

Отже, Бог відкривав своєму народові, який був оточений політеїстичними племенами, що Він один і немає жодних інших богів. У Старому Завіті присутні слова, які вказують на множинність Бога, простежуються натяки на Трійцю, які у світлі Нового Завіту стануть очевидними.

Старий Завіт відкриває Божого Сина через різні образи: Ангел Господній, Божественна Премудрість, Слово Боже. Ще не звучить від Бога одкровення про Другу Іпостась Трійці, але світ уже готується до прийняття втілення Божого Сина. Хоча Старий Завіт багато говорить про єдність Бога, у ньому все-таки присутні натяки на множинність Божества, а також на те, що ця множинність є трійцею. Старий Завіт показує Сина, який відрізняється від Отця і відкривається як ангел Господній, Боже Слово, Премудрість Божа. Старий Завіт вказує також і на Святого Духа, який відрізняється від Отця і Сина і разом із Ними робить дії.

1. Страдание святого священномученика Ирины, епископа Лионского. Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих Миней свт. Димитрия Ростовского: 12 кн., 2 кн. доп. Москва: Моск. Синод. тип., 1903–1916. Т. XII.
2. Ириной Лионский. Пять книг противересей. Архивнаякопия от 19 января 2021 на Wayback Machine / Пер. П. Преображенского. Москва, 1868. 716 с.
3. Irenaeus Lugdunensis. Adversu shaereses IV, 37, 3. SC. 100. P. 929.
4. Макрат А. Историчне богослов'я: Вступ до історії християнської думки [Електроннийресурс] / Алістер Макрат. Блеквелл. 1998. URL: https://wikiukuk.top/wiki/Protestant_ecclesiology.
5. Louth, Andrew, *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology* (Oxford, 2002; onlineedn, Oxford Academic, 1 Nov. 2003), URL: <https://doi.org/10.1093/0199252386.001.0001>, accessed 21 Oct. 2023.

6. Lim, R. (2004). *St. John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology*. By Andrew Louth. Oxford Early Christian Studies. Oxford: Oxford University Press, 2002. xviii 327 pp. *Church History*, 73(3), 685–685. doi:10.1017/S0009640700098395
7. Παράκλητικὴ ἰστορία τοῦ Ὁσίου ἁγίου Μεγάλου ἁγίου Ἐπιφάνους. pdf Оригинал: pdf 40 Мб. Περιεχόμενα.
8. Michael A. Milton, PhD. *The Canon of Holy Scripture: Four Vital Vectors in Plotting a Better Understanding of this Essential Doctrine*. Authorea. October 04, 2021. DOI: 10.22541/au.163335792.29094557/v1
9. Служба в Тиждень Святої П'ятидесятниці зі звершенням колінопреклоння. В-во: Сретенський монастир. 2016. 160 с.
10. Енциклопедичний Словник Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона [Архівовано 24 січня 2012 у WebCite]: У 86 томах з ілюстраціями і додатковими матеріалами. С.-Петербург, 1890–1907.
11. Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Видано з благословення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Єпіфанія. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2023. 1373 с.
12. Gordon J. Wenham, *Word Biblical Commentary on Genesis*, Word Books, 1987, p. 27.
13. Stadler, Thiago David (2013). *O Império e o manuscrito: glória e manuseio e tinta* (Plínio, o Jovem e Trajano 98/113 d.C.). Curitiba: Juruá Editora.
14. Ієронім Стридонський Блаженний. Творіння / Блаженний Ієронім Стридонський; [пер. укр. за вид. Київ. Духов. Акад. 1880–1903 рр. протоієр. Михайла Марусяка; за ред. Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета [пер. Київської православної богословської академії]. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. 436 с.
15. «Sulieri Venakhi», II, Saint Justin Martyr's dialogue with Trypho the Jew, translated from Old Greek into Georgian, submitted with preface and comments by a monk Ekvtime Krupitski, Tbilisi Theological Academy, Tsalka, Sameba village, Cross Monastery, «Sulierivenakhi» Publishers, Tbilisi, 2019, ISBN 978-9941-8-1570-6
16. Borgen, Peder (1997). *Philo of Alexandria: An Exegete for His Time*. Leiden: Brill. ISBN 9789004103887.
17. Ashwin-Siejkowski, Piotr (2010). *Clement of Alexandria on Trial: The Evidence of «Heresy» from Photius' Bibliotheca*. Leiden: Brill. ISBN 978-90-04-17627-0.
18. Radde-Gallwitz, Andrew, 'From Science to Silence: Clement of Alexandria and Origen', *Basil of Caesarea, Gregory of Nyssa, and the Transformation of Divine Simplicity*, Oxford Early Christian Studies (Oxford, 2009; online edn, Oxford Academic, 1 Jan. 2010), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199574117.003.0003>, accessed 21 Oct. 2023.
19. Anatolios, Khaled. *Athanasius* (London: Routledge, 2004). [Contains selections from the Orations against the Arians (pp. 87–175) and Letters to Serapion on the Holy Spirit (pp. 212–233), together with the full texts of On the Council of Nicaea (pp. 176–211) and Letter 40: To Adelphius (pp. 234–242)]
20. Мужі апостольські: збірка писань мужів апостольських у перекладі українською мовою викладачів та аспірантів Київської православної богословської академії / за ред. Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета [автор вступу та передмов до книг прот. Олександр Трофимлюк]. Київ, 2010. 304 с.
21. Responsio a dfr. Joannem Vercellensem, Generalem Magistrum Ordinis Praedicatorum, de articulis CVIII ex opere Petride Tarentasia (Відповідь брату Йоанну Верцельському, Генералу Ордена Проповідників, щодо 108-го розділу твору Петра Тарентаського). 1264–1266.
22. Ecclesiastical History of Eusebius Pamphilus, Bishop of Caesarea, in Palestine, in Ten Books. Philadelphia: Rev. R. Davis and Brother; New York: Swords, Stanford and Co.
23. Эриксон М. Христианское богословие. Пер. с англ. Скороходов Б.А. С.-Петербург: «Библия для всех», 1999. 1088 с.

1. Stradanye sviatoho sviashchennomuchenyka Yryneia, epyskopa Lyonskoho. Zhytyia sviatykh na russkomiazkyke, yzlozhennyye po rukovodstvu Chetykh Mynei svt. Dymetryia Rostovskoho: 12 kn., 2 kn. dop. Moskva: Mosk. Synod. typ., 1903–1916. T. XII.
2. Yrynei Lyonskyi. Piat knyh protyveresei. Arkhivnaiakopyia ot 19 yanvaria 2021 na Wayback Machine / Per. P. Preobrazhenskoho. Moskva, 1868. 716 s.
3. Irenaeus Lugdunensis. Adversu shaereses IV, 37, 3. SC. 100. P. 929.
4. Makhtrat A. Istorychne bohoslavia: Vstup do istorii khrystyianskoi dumky [Elektronnyiresurs] / Alistier Makhtrat. Blekvell. 1998. URL: https://wikiukuk.top/wiki/Protestant_ecclesiology.
5. Louth, Andrew, St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology (Oxford, 2002; onlineedn, Oxford Academic, 1 Nov. 2003), URL: <https://doi.org/10.1093/0199252386.001.0001>, accessed 21 Oct. 2023.
6. Lim, R. (2004). St. John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology. By Andrew Louth. Oxford Early Christian Studies. Oxford: Oxford University Press, 2002. xviii 327 pp. Church History, 73(3), 685–685. doi:10.1017/S0009640700098395
7. Παρακλητικῆτοι Ὀκτώηχος ἡ Μεγάλη. epub fb2 pdf Oryhynal: pdf 40 Mb. Περιεχόμενα.
8. Michael A. Milton, PhD. The Canon of Holy Scripture: Four Vital Vectors in Plotting a Better Understanding of this Essential Doctrine. Authorea. October 04, 2021. DOI: 10.22541/au.163335792.29094557/v1
9. Sluzhba v Tyzhden Sviatoi Piatydesiatnytsi zi zvershenniam kolinopreklonnia. V-vo: Sretenskyi monastyr. 2016. 160 s.
10. Entsyklopedychnyi Slovnyk F. A. Brokhauza i I. A. Yefrona [Arkhivovano 24 sichnia 2012 u WebCite]: U 86 tomakh z iliustratsiiamy i dodatkovymy materialamy. S.-Peterburh, 1890–1907.
11. Bibliia. Suchasnyi pereklad z davnoievreiskoi ta davnohretskoi mov. Vydano z blahoslovennia Blazhenniishoho Mytropolyta Kyivskoho i vsiiei Ukrainy Epifaniia. Kyiv: Ukrainske Bibliine Tovarystvo, 2023. 1373 s.
12. Gordon J. Wenham, Word Biblical Commentary on Genesis, Word Books, 1987, p. 27.
13. Stadler, Thiago David (2013). O Império e o manuscrito: glória e sofrimento de uma tinta (Plínio, o Jovem e Trajano 98/113 d.C.). Curitiba: Juruá Editora.
14. Iieronim Strydonskyi Blazhennyi. Tvorinnia / Blazhennyi Iieronim Strydonskyi; [per. ukr. za vyd. Kyiv. Dukhov. Akad. 1880–1903 rr. protoiier. Mykhaila Marusiaka; za red. Sviatiishoho Patriarkha Kyivskoho i vsiiei Rusy-Ukrainy Filareta [per. Kyivskoi pravoslavnoi bohoslavskoi akademii]. Kyiv: Vydavnychy viddil UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2015. 436 s.
15. «Šulieri Venakhi», II, Saint Justin Martyr's dia logue with Trypho the Jew, translated from Old Greek into Georgian, submitted with preface and comments by a monk Ekvtime Krupitski, Tbilisi Theological Academy, Tsalka, Sameba village, Cross Monastery, «Šulierivenakhi» Publishers, Tbilisi, 2019, ISBN 978-9941-8-1570-6
16. Borgen, Peder (1997). Philo of Alexandria: An Exegete for His Time. Leiden: Brill. ISBN 9789004103887.
17. Ashwin-Siejkowski, Piotr (2010). Clement of Alexandria on Trial: The Evidence of «Heresy» from Photius' Bibliotheca. Leiden: Brill. ISBN 978-90-04-17627-0.
18. Radde-Gallwitz, Andrew, 'From Science to Silence: Clement of Alexandria and Origen', Basil of Caesarea, Gregory of Nyssa, and the Transformation of Divine Simplicity, Oxford Early Christian Studies (Oxford, 2009; onlineedn, Oxford Academic, 1 Jan. 2010), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199574117.003.0003>, accessed 21 Oct. 2023.
19. Anatolios, Khaled. Athanasius (London: Routledge, 2004). [Contains selections from the Orations against the Arians (pp. 87–175) and Letters to Serapion on the Holy Spirit (pp. 212–233), together with the full texts of On the Council of Nicaea (pp. 176–211) and Letter 40: To Adelphius (pp. 234–242)]

20. Muzhi apostolski: zbirka pysan muzhiv apostolskykh u perekladi ukrainskoiu movoiu vykladachiv ta aspirantiv Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii / za red. Sviatiishoho Patriarkha Kyivskoho i vsiei Rusy-Ukrainy Filareta [avtor vstupu ta peredmov do knyh prot. Oleksandr Trofymliuk]. Kyiv, 2010. 304 s.
21. Responsioa dfr. Joannem Vercellensem, Generalem Magistrum Ordinis Praedicatorum, dearticulis CVIII exopere Petride Tarentasia (Vidpovid bratu Yoanu Vertselkomu, Heneralu Ordena Propovidnykiv, shchodo 108-ho rozdilu tvorv Petra Tarentaskoho). 1264—1266.
22. Ecclesiastical History of Eusebius Pamphilus, Bishop of Caesarea, in Palestine, in Ten Books. Phildelphia: Rev. R. Davis and Brother; New York: Swords, Stanford and Co.
23. Erykson M. Khrystyanskoe bohoslovye. Per. s anhl. Skorokhodov B.A. S.-Peterburh: «Byblyia dlia vsekh», 1999. 1088 s.